

П. І. ХОЛОДНИЙ І КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1918-1920 рр.)

Серед організаторів української освіти, які найтіснішим чином були пов'язані із становленням і функціонуванням національної вищої школи в 1917-1920 рр., виділяється постать Петра Івановича Холодного, патріота, митця, освітянина.

Він народився 18 грудня 1876 р. у м.Переяславі Полтавської губернії, в сім'ї міського голови. Батько був щирим українцем, мовою спілкування Холодних була українська. Середню освіту отримав у четвертій Київській гімназії. Змалку захоплювався малярством. У 1893-1897 рр. студював науки на природничому відділенні фізико-математичного факультету університету св. Володимира. Мистецьку освіту здобув у Київській рисувальній школі М.Мурашка. Працював викладачем київських приватних гімназій, проводив хімічні аналізи у лабораторіях професора М.Бунге¹. 1898 року отримав запрошення зайняти посаду асистента при кафедрі фізики щойно заснованого Київського політехнічного інституту. Працював асистентом, викладачем і професором кафедри фізики. З 1906 р. обіймав посаду директора комерційної школи першого Товариства вчителів м. Києва. С. Сірополко, який добре знав П.І.Холодного, наголошував, що той "користувався славою доброго педагога та свідомого українця"². Про роботу Петра Івановича на посаді керівника цього навчального закладу С.Ф. Русова писала так: "Жадної кари в школі не було, – вчителі мусили прищепити учням розуміння дисципліни як необхідного чинника для їх успішного наукового розвитку... Петро Іванович був глибокий знавець дитячої душі і добре розумів її. На психології він і в ті часи будував і навчання, і виховання учнів. Відносини учнів до директора були цілком щирі, і кожний винуватий хлопець чи дівчина завжди радо йому признавалися... Він безпосередньо впливав на учнів своєю високоморальною вдачею і глибокою справедливістю. Кляса в його школі була справжнім громадянським осередком, де плекався український патріотизм... Він поводився настільки тактовно і педагогічно в школі з учнями різних національностей – москалями, жидами, українцями, поляками, що не шкодило загальній гармонії в життю тієї зразкової школи, бо нею справді кермувала рука визначного педагога"³.

Був одним із організаторів та діяльним членом Київського товариства "Просвіта". Працював у природничо-технічній секції Київського наукового товариства, входив до складу редколегії збірника секції. Належав до товариства українських поступовців. На Всеукраїнському національ-

ному конгресі (квітень 1917 р.) П.І.Холодного обрали членом Центральної Ради від просвітницьких організацій Києва. У червні 1917 р. став членом реорганізованої із УРДП Української партії соціалістів-федералістів і репрезентував її в Малій Раді. На п'ятих загальних зборах УЦР 27 червня 1917 р. увійшов до складу комісії із підготовки наказу Генеральному Секретаріату⁴.

У березні 1917 р. П.І.Холодний разом з іншими українськими освітніми діячами зніціював Товариство шкільної освіти і Всеукраїнську учительську спілку. 18 березня його обрали директором 1-ї української гімназії м.Києва⁵. На II Всеукраїнському вчительському з'їзді (10-12 серпня 1917 р.) П.І.Холодний виголосив доповідь "Єдина школа", у якій виклав свій погляд на необхідність реформування різних типів загальноосвітніх шкіл в Україні в одну⁶. Відразу після закінчення цього представницького педагогічного форуму Петро Іванович взяв участь у роботі I Всеукраїнського професійного учительського з'їзду. Як високоавторитетного освітнього діяча, що вмів відстоювати права учителів, його обрали до складу Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки⁷.

З 12 вересня 1917 р. він стає товаришем Генерального секретаря (міністра) народної освіти. Очолював Всеукраїнську шкільну раду – дорадчо-консультативний орган при Генеральному секретарстві (згодом – Міністерство) освіти⁸. На цій посаді активно працював над виробленням основ шкільної реформи в Україні. Скажімо, 15-20 грудня 1917 р. взяв безпосередню участь в нараді, присвяченій справам освіти. Було вислухано думку міських і земських органів самоврядування, учительських спілок українців, євреїв і поляків. Важливим її підсумком стало схвалення запропонованого проекту нового плану управління освітою в УНР, до якого був причетний П.І.Холодний⁹. Більш удосконалений варіант цього документа Петро Іванович виніс на розгляд наради за участю представників від міністерств у єврейських та польських справах 19 квітня 1918 р. незадовго після того, як Малою Радою були затверджені перші особи цих міністерств¹⁰.

За спогадами С. Сірополка, "П.Холодний завжди старався при обговоренні того чи іншого спірного питання в різних нарадах і комісіях підняти таке рішення, яке б задовольняло б, якщо не всіх, то бодай переважну більшість учасників наради чи комісії, завдяки чому доводив працю її до успішного кінця"¹¹.

За гетьманщини, коли засади будівництва української школи змінювалися, Петро Іванович намагався відстоювати попередній досвід реформування освіти. Як товариш міністра освіти й мистецтва М.П.Василенка, він займався роботою із вироблення програм для нижчих і вищих початкових шкіл та підготовки тимчасової таблиці розкладу годин для середньої школи¹². Коли колега П.І.Холодного по Міністерству освіти й мистецтву В.П.Науменко очолив спеціальну комісію з метою вироблення проекту управління освітою, відмінного від того, що функціонувало при УЦР, Петро Іванович був серед тих, хто не підтримав запропонованого документа¹³.

У червні 1918 р. П.І.Холодний увійшов до складу Комісії із будівництва вищих шкіл і наукових установ при Міністерстві освіти Української держави. Однак в більшості її засідань участі не брав через зайнятість справами реформування школи¹⁴. То ж коли названа комісія, очолювана академіком В.І.Вернадським, обговорювала питання про відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, Петро Іванович був осторонь. Проте йому пощастило в іншому – через урядову перетрубацію, яка припала на другу половину жовтня, до Кам'янця на Поділлі, для участі у святі відкриття університетського закладу, як голова делегації Міністерства освіти й мистецтва поїхав не М.П.Василенко, а саме П.І.Холодний. Це був перший його візит до старовинного українського міста, яке вражало своїми історико-архітектурними пам'ятками, двома науковими товариствами, бібліотеками, музеєм. 22 жовтня 1918 р. “приїхали туди окремим поїздом – ціле Міністерство Освіти, представники інших міністерств, просвітніх організацій та ін.”, – згадувала про той день С.Ф.Русова¹⁵. Ректор університету І.І.Огієнко у своїх мемуарах зазначав, що ще до урочистого засідання Ради професорів перед будинком університету зібралися “всі школи, урядники всіх установ й військо, й тисячні товпи народу. З високої по-мистецькому упорядкованої трибуни промовляв до народу Товариш Міністра Освіти П.Холодний...”¹⁶ Зміст промови не зберігся. Преса зафіксувала його другий виступ, зроблений у святковій залі. “У відповідь на Грамоту (П.П.Скоропадського. – О.З.) Товариш Міністра освіти Холодний подякував Пану Гетьману за його сердечне і доброзичливе ставлення до освіти”¹⁷.

Петро Іванович, ознайомившись з тією великою роботою, яку за короткий час провела Університетська комісія на чолі з І.І.Огієнком у справі створення матеріально-технічної бази навчального закладу, направив їй свого офіційного листа такого змісту: “Близько ознайомившись зі всією великою й корисною працею, що її в такий короткий час зробила високоповажна Університетська комісія, я приношу свою сердечну подяку всім членам цієї комісії за всі понесені ними труди і щиро сподіваюсь, що й надалі комісія з таким же успіхом і такою ж самою енергією вестиме свою працю, аж

поки вінцем цієї праці не буде свій власний будинок для нового Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету...”¹⁸

У першому уряді Директорії УНР Петро Іванович працював в. о. міністра освіти. Але на цій посаді він довго не затримався – з 26 грудня 1918 до 5 січня 1919 р.¹⁹ Естафету від нього прийняв ректор Кам'янецького університету І.І.Огієнко, у якого П.І.Холодний був заступником, відповідав за роботу із реформування загальноосвітньої школи. Під його керівництвом було підготовлено законопроект про управління освітою. 24 лютого 1919 р. Директорія УНР затвердила відповідний закон, який створював принципово нову управлінську модель у галузі освіти²⁰.

Наприкінці січня 1919 р. І.І.Огієнко створив Комісію у справах вищих шкіл та наукових інституцій, яку очолив П.І.Холодний. До її складу увійшли відомі українські вчені – академіки Д.І.Багалій, В.І.Вернадський, А.Е.Кримський, професори М.С.Грушевський, Ф.П.Сушицький, І.М.Ганицький, Г.Г.Павлуцький, А.В.Корчак-Чепурківський, В.В.Дуб'янський, Д.А.Грабе, Б.А.Кістяківський²¹. Однак, через евакуацію столиці, вона перервала роботу, хоча міністр освіти доручив В.В.Дуб'янському (заступнику П.І.Холодного) “планомірно й невпинно провадити працю комісії по Вищих школах і негайно виготовити статут університетів на Україні та законопроект про Полтавський державний університет”²².

Перебуваючи у Вінниці, Петро Іванович виконав кілька доручень міністра, що стосувалися Кам'янець-Подільського державного українського університету. Так, 1 лютого 1919 р. він направив в.о. ректора університету професору П.М.Бучинському телеграму, якою зобов'язав “негайно прийняти від директора технічної школи третій поверх (університетського будинку. – О.З.) і відвести його університетові”²³. Це було досить актуально для Міністерства освіти, яке збиралося переїжджати до Кам'янця і не мало там відповідного приміщення (зрештою, воно і розмістилося на тому самому третьому поверсі). 11 лютого телеграма П.І.Холодного адресувалася губернському комендантові Бондаренку з приводу реквізиції студентської бурси й університетських приміщень. “...З чийого наказу, – запитував товариш міністра, – університетську бурсу реквізовано під юнацьку школу? З чийого наказу третій поверх університету реквізується для бурси юнацької школи? З чийого наказу професорів університету не пускають на квартири бувшої технічної школи? Ще раз нагадую, що по постанові Ради Міністрів реквізиція шкільних будинків робиться тільки після згоди Міністра Освіти. Реквізувати хоч щось з університетських будинків заборонено, бо інтереси Республіки вимагають, аби лекції в університеті не припинялися ані хвилину”²⁴.

Приїзд до Кам'янця наприкінці лютого 1919 р. став другим у біографії П.І.Холодного. Політичне становище УНР у цей час погіршувалося. 24 березня 1919 р. міністр І.І.Огієнко

покинув місто і залишив Петру Івановичу коротку записку: "Під час моєї відсутності прошу Вас бути моїм заступником. Закон про Єдину школу кінчайте як найскоріше. Евакуації Міністерства не робити, чекайте моїх розпоряджень"²⁵. Однак виконати настанови шефа не вдалося через ряд непередбачених обставин. Наприкінці березня, за розпорядженням вищої влади УНР, всі міністерства, які знаходилися у Кам'янці-Подільському, змушені були відбути до Рівного. І все ж, незважаючи на політичну завірюху, яка несподівано захопила адміністративний центр Поділля у той час, П.І.Холодному вдалося вберегти від реквізиції приміщення місцевого історико-археологічного музею, який входив до навчальної бази університету. "Цей музей з його бібліотекою, – вказував Петро Іванович коменданту, – необхідний для Кам'янецького державного університету, для його наукової й освітньої праці і закрити його або запитати колекції його й бібліотеку в якесь тісне помешкання неможливо. Тому Міністерство Освіти прохає не реквізувати Археологічний музей"²⁶.

6 червня 1919 р. республіканське військо відвоювало Кам'янець-Подільський, який почав відігравати роль державного центру УНР. Сюди перемістились канцелярія Директорії, уряд, міністерства, осередки політичних партій. Наприкінці місяця з Станіслава через Коломию, здолавши важкий і небезпечний шлях, до міста прибув П.І.Холодний²⁷. Незважаючи на те, що Міністерство освіти отримало в еміграції нового шефа (з 25 квітня 1919 р. міністром було призначено А.В.Крушельницького), курс на реформування української школи був незмінним. Над цією проблемою і продовжив свою нелегку працю Петро Іванович, за яким у Міністерстві освіти залишилася попередня посада. Щоб завершити доручену роботу, потрібно було організувати працю значної кількості відомих українських педагогів, які знаходилися в різних містах, регіонах. У самому Кам'янці їх було обмаль. Після звернення П.І.Холодного посильну допомогу комісії надали викладачі місцевого держуніверситету: В.О.Біднов, Л.Т.Білецький, Є.П.Архипенко, С.В.Бачинський, Н.Т.Гаморак, С.С.Остапенко, М.О.Драй-Хмара, І.І.Огієнко, Й.Пеленський, М.М.Хведорів та ін.²⁸ Наприкінці серпня 1919 р. комісія у складі 29 осіб завершила роботу над тритомним "Проектом єдиної школи". В середині вересня Рада міністра освіти, куди входив і П.І.Холодний, схвалила його. Ймовірно, у листопаді 1919 р. перша книга "Проекту" побачила світ²⁹.

Паралельно з цим Петро Іванович виконував великий обсяг поточної праці по Міністерству освіти. 25 липня 1919 р. А.В.Крушельницький, в знак незгоди з курсом уряду Б.Мартоса, подав у відставку, передавши всі справи і керівництво відомством П.І.Холодному³⁰. До середини листопада 1919 р., доки міністерські структури зберігали цілісність і не були реорганізовані в референтури Головноуповноваженого уряду УНР,

Петро Іванович, маючи, по суті, права міністра освіти, відігравав важливу роль у підтримці Кам'янецького університету. Серед пріоритетних тут було кадрове питання. Низкою наказів він затвердив обрання на посади приват-доцента: Є.Завадського – по кафедрі римського права³¹, П.Табінського – по кафедрі патрології³², Б.Й.Крижанівського – по кафедрі приватного скотарства³³, В.О.Гериневича – по кафедрі географії³⁴, Н.Т.Гаморака – по кафедрі фізіології рослин³⁵, лектором із суспільної агрономії і земельного питання на сільськогосподарському факультеті – І.А.Олійника³⁶. Асистентів Київського державного українського університету Я.Лепченка й О.Соколовського, які вимушено покинули столицю після приходу туди денікінського війська, він прикомандирував до університету у Кам'янці-Подільському³⁷. З його погодження декан фізико-математичного факультету професор П.М.Бучинський отримав звання заслуженого професора Кам'янець-Подільського державного українського університету. Ця подія сталася 14 серпня 1919 р.³⁸

Турбуючись про поліпшення матеріального становища професорсько-викладацького корпусу у Кам'янці, Петро Іванович, у відповідь на звернення адміністрації університету, поставив перед Радою Міністрів УНР питання про необхідність підвищення цій категорії українських діячів заробітної платні. У "Пояснюючій записці до законопроекту про підвищення окладних норм служачим Кам'янець-Подільського державного українського університету з 1-го серпня 1919 року і доасигнування на це по § 6 кошторису Міністерства Народної Освіти 1.385.655 гривень" він зазначав: "Тепер (серпень 1919 р. – О.З.), коли прожиточний мінімум на одну душу доходить до 80-100 карбованців на день, не рахуючи одяжі, взуття і всіх культурних вимог людини, цілком забезпечити служачих університету держава не має можливості. Тому, рахуючися як з сучасними вимогами життя, так і з фінансовим становищем молодій Українській Державі, Міністерство [освіти] робить підвищення оплатних норм на 100-150%."

При виробленні підвищених оплатних норм Міністерство [освіти] мало на увазі також принадити до наукової праці більш талановитих елементів, гадаючи, що тільки з піднесенням науки і побільшенням наукової інтелігенції можливий належний культурний та національний розвиток Держави. Підвищення платні професурі має на меті хоч би приблизно поставити її в такі умови, щоб не було можливим займати адміністративні посади (підробляти. – О.З.) по других установах"³⁹. Рада Народних Міністрів прийняла доводи П.І.Холодного, і законопроект було затверджено⁴⁰.

З подачі Петра Івановича уряд отримав ще один законопроект – про виділення коштів на ремонт приміщень Кам'янець-Подільського університету. Їх потреба пояснювалась, за твердженням товариша Міністра освіти, тим, що "з 2-

го півріччя 1919 р. законами були відкриті при Кам'янець-Подільському державному українському університеті ще 2 факультети: сільськогосподарський і правничий. Відповідно цьому помешкання Університету мало значно поширитися. Крім головного будинку, університет зараз має зайняти ще 2 будинки. Як те, що будинки ці потрібно ремонтувати (один з них був зайнятий пошесним шпиталем), так і значне підвищення цін на робочі руки і матеріали для ремонту викликало необхідність в додатковому асигнуванні на ремонт в сумі 1.163.400 грн. Ремонт давно розпочатий, наближається до кінця, частина його зроблена на кошти, які необхідно повернути...⁴¹ Рада Міністрів не заперечувала, і 17 жовтня 1919 р. видала постанову, якою ремонтні роботи навчальних корпусів дофінансовувались на зазначену П.І.Холодним суму⁴².

Петро Іванович, який доклав багато зусиль для реформування різних типів шкіл в єдину школу, визначення структури і змісту навчання, турбувався про те, хто буде вчити українських дітей, з якою підготовкою. Дефіцит педагогічних кадрів був настільки великим, настільки відставав від потреб реформованої школи, що, незважаючи на важку кровопролитну війну, УНР необхідно було створювати нові спеціальні заклади для підготовки учителів. Після того, як Директорія затвердила закон про відкриття однорічних педагогічних курсів з метою підготовки вчителів середньої школи, постало питання про розміщення курсів і забезпечення їх висококваліфікованими викладацькими силами. Розмірковуючи над цією проблемою, Петро Іванович 1 листопада 1919 р. направив офіційного листа на ім'я І.І.Огієнка. Він інформував, що "визначені курси, згідно проєктованому Міністерством [освіти] Статуту, мають бути під безпосереднім доглядом Українських Державних Університетів... Міністерство Освіти гадає, що тільки Кам'янець-Подільський Державний Український Університет, як одиноке огнище Української науки, може влаштувати такі курси і поставити на належну височінь..."⁴³ Підготовчі заходи із відкриття вказаних курсів несподівано перервав розвал денікінського фронту і вимушена евакуація державних чинників із Кам'янця. В час функціонування на Поділлі інституту Головноуповноваженого уряду УНР П.І.Холодний очолював референтуру освіти, а згодом став заступником І.І.Огієнка на цій посаді. 15 листопада 1919 р., в день, коли С.Петлюра, І.Мазепа та інші високі українські посадовці залишали державний центр УНР, Директорія затвердила рішення уряду, на засіданні якого був і П.І.Холодний, "про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 3.195.000 карб. на утримання Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету"⁴⁴.

Коли університет готувався святкувати першу річницю свого відкриття, П.І.Холодний оголосив 22 жовтня 1919 р. "святошним днем для всіх шкіл і установ відомства Народної Освіти в Кам'янці"⁴⁵.

У квітні 1920 р., в зв'язку з початком воєнної кампанії проти більшовиків, повноваження Головноуповноваженого уряду УНР в основному втратили попередні масштаби і значення. Захищаючи інтереси кам'янецького студентства, ректор І.І.Огієнко апелював до П.І.Холодного, який фактично був першою особою в Міністерстві освіти, з такою заявою: "На Вкраїні в теперішній час найбільш активним єсть Кам'янець-Подільський Державний Університет. В ньому скупчується молода інтелігенція, що вже не раз виявляла свою здібність до творчої праці й любов до рідного краю. Але в цей надзвичайний час студентство знаходиться в дуже скрутному матеріальному становищі. Студентством ніхто не піклується, воно голодає і, не маючи засобів до життя, розбігається з Кам'янця. Мент вимагає, аби негайно було організовано допомогу незаможному студентству. Треба негайно закласти студентську їдальню (припинила свою роботу через нестачу коштів. – О.З.) й студентський дім, де незаможний студент мав би притулок.

...Звертаюсь до Вас, як до людини, що багато працює на користь благодійну, щиро прошу взяти на себе труд по організації допомоги студентству. Я сподіваюсь, що Ви не одмовите в проханні і підете на зустріч потребі"⁴⁶. І.І.Огієнко не помилився. Петро Іванович гаряче відгукнувся на цей крик душі, і вніс до Ради Народних Міністрів відповідні пропозиції.

Як виявилось, це був останній акт допомоги П.І.Холодного студентству єдино-функціонуючого українського державного університету – опори національного відродження і державотворення. З липня по вересень 1920 р., вже як міністр освіти в уряді В.Прокоповича, він знаходився при діючій армії. До Кам'янця повернувся ще раз, але у листопаді назавжди емігрував до Польщі⁴⁷.

Таким чином, П.І.Холодного зв'язували з Кам'янець-Подільським державним українським університетом теплі і напрочуд щирі стосунки, які позитивно позначалися на стані та функціонуванні навчального закладу, додавали професурі і студентській молоді впевненості в необхідності їх праці, а для самого Петра Івановича були стимулом в розбудові української вищої і загальноосвітньої школи – важливих підвалин національно-культурного поступу українства. В далекій еміграції, яка не була до міністра освіти УНР прихильною, спогади про ту діяльність наповнювались особливим змістом і сердечним щемом. "Він був і до кінця зостався нашим борцем, діячем державним, вірним прапоріві УНР. Сили свої до останнього віддав він служенню самостійності України і відбудуванню незалежної української держави там, над Дніпром, на Вкраїні Великій бачив він рятунок і щастя для всього народу українського"⁴⁸, – резюмував його державну працю В.Прокопович.

Примітки:

1. Верстюк В., Осташко Т. Холодний Петро Іванович // Довідник з історії України. За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Вид. 2-е, доопр. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С. 1022-1023.
2. Сірополко С. Петро Холодний як педагог і освітній діяч // На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876-1830): Збірник матеріалів. – Т. 1. – Львів, 1996. – С. 59.
3. Цит. за: Там само. – С. 60.
4. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 178-179.
5. Там само. – С. 179.
6. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: "Абетка-НОВА", 2001. – С. 38.
7. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. – Мюнхен, 1957. – С. 73.
8. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – С. 179.
9. Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 49.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 27-29, 36-38.
11. Сірополко С. Вказана праця. – С. 61.
12. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 680. – Арк. 1-11.
13. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Вказана праця. – С. 159.
14. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 3-62.
15. Русова С. Мої спомини. – Львів: "Хортиця", 1937; К.: "Україна-Віта", 1996. – С. 149.
16. Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура: Науково-літературний місячник. – Варшава. – 1935. – Кн. 8. – С. 521.
17. Голос Подольської церкви. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 14(27) октября. – С. 1.
18. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. Р. 582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 89.
19. І.Л. Лікарчук помилково вказує іншу завершальну дату роботи П.І. Холодного на цій посаді – 2 лютого 1919 р. (Див.: Лікарчук І.Л. Міністри освіти України. У двох томах. – Т. 1. – К., 2002. – С. 96).
20. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 41; – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 10-12.
21. Там само. – Спр. 173. – Арк. 15-15зв.
22. Там само. – Арк. 20.
23. Там само. – Спр. 27. – Арк. 6.
24. Там само.
25. Там само. – Спр. 9. – Арк. 14а(зв).
26. Там само. – Спр. 27. – Арк. 11.
27. Сірополко С. Вказана праця. – С. 66.
28. Проект Єдиної школи на Вкраїні: Основна частина. – Кн. 1. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 146.
29. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Вказана праця. – С. 82.
30. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 116.
31. Там само. – Арк. 228.
32. Там само. – Арк. 230.
33. Там само. – Арк. 119.
34. Там само. – Арк. 129.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само. – Арк. 191.
38. Там само. – Арк. 190.
39. Там само. – Спр. 12. – Арк. 33.
40. Там само. – Арк. 33зв.
41. Там само. – Арк. 60зв.
42. Там само. – Арк. 60.
43. Там само. – Спр. 155. – Арк. 33.
44. Там само. – Спр. 12. – Арк. 68.
45. Там само. – Спр. 2. – Арк. 232.
46. Там само. – Спр. 187. – Арк. 81-81зв.
47. Сірополко С. Вказана праця. – С. 67.
48. Прокопович В. Пам'яті П.І. Холодного // На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876-1930): Збірник матеріалів. – Т. 1. – С. 52.

